

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

Кафедра истории Древнего мира и Средних веков

Одесский археологический музей

Национальной академии наук Украины

Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья

Национальной академии наук Украины

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

П.М. Тоцький (Одеса, Україна)

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ І ЦЕРКВА: ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ РІШЕЛЬЄ ТА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Тісний зв'язок між політичним змістом національної ідеї та еволюцією розвитку структури державної церкви констатувався в країнах Європи набагато раніше нашого сьогодення. Певний позитивний досвід аналізу цього зв'язку, актуальний і для сучасної України, ми знаходимо, порівнюючи політичні ідеї двох визначних діячів європейської історії постренесансної доби – кардинала Рішельє та гетьмана Б. Хмельницького, які до певної міри були для сучасників живим уособленням національної ідеї в своїх країнах.

З нашої точки зору, такий порівняльний розгляд є доцільним через те, що дана проблема в такому аспекті не розглядалася українськими та французькими істориками, хоча так чи інакше прагматичні підходи в релігійній політиці кардинала та гетьмана аналізувалися такими відомими фахівцями з історії України та Франції, як М. Грушевський¹, М. Костомаров², В. Голобуцький³, Г. Ганото⁴.

Основною політичною ідеєю в державній діяльності видатних політиків та дипломатів Рішельє та Хмельницького, яка обумовила принципи та цілі їх внутрішньої та зовнішньої політики, була ідея національної держави, фактичним фундатором якої був знаменитий італійський мислитель Н. Мак'явеллі. Головний імператив державної діяльності Рішельє – принцип «державного інтересу» – зводився до утвердження абсолютизму у Франції. В основу свого курсу у внутрішній і зовнішній політиці він поклав виконання програми державного будівництва Генріха IV: зміцнення державних структур, забезпечення верховенства світської влади над церквою і центру над провінціями, ліквідацію залишків феодального сепаратизму і феодально-відцентрових тенденцій у розвитку французької державності, активну протидію гегемоністських устремлінь Габсбургів і папства в Європі. Основним підсумком внутрішньої політики Рішельє було те, що він зумів перебудувати станову монархію в абсолютну. Як політичний мислитель Рішельє обґрунтував необхідність примату державних законів над етикою і привілеями аристократії, ліквідації політичної опозиції, подолання регіонального сепаратизму і станових партикуляризмів, яким він протиставив національний та державний інтереси.

Соціальна філософія і політичні постулати Рішельє несли в собі певні елементи досить гострого протиріччя, пов'язаного з ігноруванням кардиналом специфічних інтересів громадянського суспільства і навіть самого факту його існування. Апологет держави, Рішельє був далекий від думки про те, що державна влада може спиратися з метою власної

стабілізації не тільки на слухняну «мовчазну більшість», але і в тій чи іншій мірі і на інакомислячу опозицію. Необхідність гармонійної взаємодії громадянського суспільства і держави не знайшла відображення в його політичній концепції. Його ідеї про державний і національний інтерес засновані на безумовному визнанні як політичної аксіоми примату абсолютистської держави як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Останнє обумовлює і всю зовнішньополітичну діяльність і дипломатію прем'єр-міністра Франції. Великий політик свого часу, Рішельє зумів піднятися на рівень розуміння не тільки національних інтересів Франції, але і загальноєвропейських інтересів, відкинувши насажені йому станово-конфесійні імперативи.

Сановник папського Риму, Рішельє, тим не менш, рішуче підтримав у Тридцятирічній війні німецьких протестантів і їх союзника Швецію, виступивши проти експансіоністських прагнень Ватикану та Іспанських і Австрійських Габсбургів. Історія цілком підтвердила правоту обраного французьким прем'єром зовнішньополітичного курсу. Хоча йому і не судилося побачити в повному обсязі плоди своїх дипломатичних праць, однак підписання Вестфальського та Піренейського мирних договорів (1648 і 1659 рр.), що встановили по суті справи нову систему міжнародних відносин у Європі, було торжеством справи Рішельє⁵.

Рішельє завжди виступав невтомним поборником ідей «європейської рівноваги» і «природних кордонів», продовжуючи в цьому сенсі зовнішньополітичну лінію, окреслену Генріхом IV.

Діяльність Рішельє в указаному напрямі сприяла тому, що Франція отримала безпечні кордони. Крім того, зовнішньополітичні зусилля сприяли усуненню загроз австро-іспанської та папської гегемонії в Європі і встановленню в ній політичної рівноваги. Можна відзначити, що вказані ідеї знаменитого кардинала не втрачають своєї актуальності і для Європи наших днів. Практичні кроки дипломатії Рішельє сприяли встановленню Францією найширших відносин з іншими країнами Європи, що сприяло багато в чому формуванню всеосяжної системи міжнародних відносин в сучасному розумінні цього слова. Рішельє стояв біля витоків активної колоніальної і морської політики Франції, її проникнення в Азію, Африку і Америку.

Подібного роду тенденція в діяльності французького прем'єра знайшла певне розповсюдження. Зокрема, можна вказати на те, що вона отримала відгук в діяльності Б. Хмельницького, який, як і його французький колега, в процесі національного державотворення сміливо ламав застарілі кланово-конфесійні стереотипи політики та дипломатії доби феодалізму.

В чому ж можна вбачати певну аналогію в державній діяльності прем'єра Франції та гетьмана України? Не ставлячи перед собою задачу її всебічного аналізу, обмежимося в даному конкретному випадку тільки порівнянням суттєвих аспектів церковної політики двох лідерів.

Слід зауважити, що в XVII ст. європейська політична думка в основному зберігає теологічне забарвлення. Релігійна належність держав до певних конфесій обумовила, зокрема, їх зовнішньополітичні позиції у Тридцятирічній війні.

Але національна ідея, яка в політико-правовій та політико-філософській галузях найчастіше знаходить своє вираження в цей час в постулатах національно-державного судівництва та захисту і зміцнення національного суверенітету, переростає вузькоконфесійні межі в діяльності окремих видатних політичних діячів постренесансної Європи, серед яких ми в першу чергу бачимо Рішельє та Богдана Хмельницького. Кожен з цих двох геніїв світової історії йшов у політиці своїм оригінальним шляхом, і, звичайно, порівнюючи риси їх державної діяльності, ми хоч і говоримо про їх певну аналогію, констатуємо в той же час відсутність в ній сліпого копіювання. І все ж деякі риси типологічної схожості в їхніх політичних концепціях щодо суті національної ідеї та ролі релігії і церкви в їх втіленні в життя безперечні.

В чому ж вони полягають? Перш за все, зазначимо, що головним імперативом в своїй державній діяльності та політиці прем'єр-міністр Франції та гетьман України вважали створення сильної незалежної національної держави. Саме в цьому для них і полягав сенс національної ідеї. Її втілення в життя в Україні і у Франції було виявом дії різних факторів всеєвропейського політичного розвитку. Якщо у Франції часів Рішельє мова йшла про глибоку і радикальну перебудову станової монархії в абсолютну, то Хмельниччина за своєю суттю була незавершеною національно-визвольною революцією.

Відмінність процесів державотворення в Україні і Франції не виключала, однак, і певної політичної аналогії в оцінці ролі церковно-релігійного фактору в захисті та зміцненні національного суверенітету з боку урядів королівської Франції та гетьманської України, керованих Рішельє та Б. Хмельницьким.

Риси такої аналогії можна вбачати в нижчезазначеному:

А) політичні концепції як Б. Хмельницького, так і Рішельє, передбачаючи існування в країні державної церкви (відповідно – католицької у Франції та православної в Україні), ставили в той же час духовних осіб на рівень їх підпорядкування загальнодержавним законам, позбавляючи їх значення стану, який стоїть над державою. Для українського гетьмана і французького міністра ченці та священники були перш за все своєрідним духовним зрядям держави, яке повинно було

виховувати суспільство в душі покори її інституціям. Намагання ультрамонтанів у Франції та митрополита Сільвестра Косова в Україні поставити себе над державою викликали різку відсіч з боку Рішельє та Б. Хмельницького⁶. В розумінні обох державних діячів церква мусила грати роль не державно-руйнівної чи феодално-центробіжної, а державотворчої національної сили. Цей курс Б. Хмельницького та Рішельє знайшов активну підтримку з боку широких верств віруючих та більшості духовних осіб обох країн, що проявило себе як в період Тридцятирічної війни у Франції, так і в роки великого національного повстання в Україні;

Б) в своїй міжнародній діяльності католик Рішельє та православний Б. Хмельницький рішуче виступали проти імперських амбіцій Ватикану, його прагнень відігравати роль політичного сюзерена та ідеологічного лідера для всієї Європи. Слід зазначити, правда, що політико-ідеологічна мотивація цього була у двох лідерів різною: у першому випадку це були інтереси французького абсолютизму⁷, у другому – національно-визвольні змагання молоді козацької держави⁸;

В) політична мудрість як Рішельє, так і Б. Хмельницького, полягала і в тому, що вони зуміли піднятися над вузько ідеологічними старофеодальними забобонами заради національних інтересів, що проявилось в певних ознаках внутрішньої політики релігійної толерантності та утилітарного релігійного індивідуалізму на терені міжнародної політики. Рішельє відхилив ідею створення релігійно єдиної католицької Франції, зберігаючи за гугенотами після падіння Ла-Рошелі всі їх релігійні та громадянські права. Заради інтересів Франції кардинал уклав спілку з німецькими протестантами, підтримавши їх у боротьбі проти провідних католицьких держав Європи. Б. Хмельницький, постійно домагаючись від польського уряду гарантій захисту православ'я та ліквідації унії, толерантно ставився в той же час до католицького населення України, дозволивши йому зберегти свої храми. Проблема релігійної унії була для Б. Хмельницького, як про це свідчать зокрема Зборівський та Білоцерківський договори, не конфесійною, а політичною проблемою. Категорично відхилиючи намагання іноземних держав (Речі Посполитої, Османської імперії, Московії) поставити під свій контроль православну церкву України, глава української козацької держави вміло використовував для її зовнішньополітичної підтримки авторитет східного православ'я, і зокрема, єрусалимського патріарха Паїсія⁹.

В галузі міжнародної політики православний український гетьман завжди надавав перевагу національним інтересам перед конфесійними. Це було для нього політичною аксіомою. Виходячи з цього, Б. Хмельницький сміливо зневажав застарілі канони феодалної дипломатії, встановлюючи широкі зв'язки з урядами та народами таких різних за їх правлячим політико-конфесійним режимом країн, як мусульманські Туреччина і

Крим, православні Молдова і Росія, протестантські Швеція і Англія, католицьке Семигороддя¹⁰;

Г) великою заслугою Рішельє та Б. Хмельницького було те, що вони своєю державною політикою підтримали позитивні національно-культурні тенденції в діяльності французької католицької та української православної церков. Діяльність гетьмана і кардинала сприяла тому, що в Україні і Франції в цей час не палав, як в багатьох країнах Європи, вогонь багатьох інквізицій, що могли вільно творити вчені Сорбони та Києво-Могилянської академії. Таким чином, не були втрачені для народів Франції та України духовні надбання Ренесансу цих країн, і більш вільно, ніж в умовах європейських деспотій від Османської та до Московської і Іспанської великих держав, могла розвиватися національна політична та наукова думка, народна просвіта.

У висновку зазначимо, що великою позитивною цінністю як у минулому України і Франції, так і в подіях сьогодення цих країн можна вважати досвід практичного втілення в життя національної ідеї Б. Хмельницьким та Рішельє як програми національного державного будівництва в тісному зв'язку з використанням державотворчих тенденцій у розвитку церкви.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 10. – С. 196-204.

² Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – М., 1995.

³ Голобуцький В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1962.

⁴ Hanotaux G. Histoire du cardinal de Richelieu – T. I-VI. – Paris, 1893-1947.

⁵ Черкасов П. Кардинал Ришелье. Портрет государственного деятеля. – М., 2002. – С. 364-379.

⁶ Из Статейного списка посольства А. Матвеева и И. Фомина к гетману Богдану Хмельницкому... // Воссоединение Украины с Россией. – М., 1953. – Т. III, док. 166. – С. 295-296; Люблинская А.Д. Франция при Ришелье. Французский абсолютизм в 1630–1642 гг. – Л., 1982. – С. 130-132.

⁷ Testament politique du Cardinal de Richelieu / Edition critique publiée avec une introduction et des notes par Louis André. – Paris, 1947.

⁸ Голобуцький В. Указ. соч. – С.251-253.

⁹ Из дела о пребывании в Москве иерусалимского патриарха Паисия... // Воссоединение Украины с Россией. – М., 1953. – Т. II, док. 46. – С. 81-104.

¹⁰ Голобуцький В. Указ. соч. – С.241-266.